

КУРГАН СТОРОЖОВА МОГИЛА

На правому березі Дніпра, за 18 км на південь від м. Дніпропетровська та за 3 км на захід від с. Кодака, знаходився курган Сторожова Могила. Цей курган являв собою великий горб із стрімкими схилами і був оточений неглибоким, але широким (близько 15 м) ровом. Насип кургана мав 7 м висоти, 48 м у діаметрі, його південно-західна частина була знищена під час Великої Вітчизняної війни.

У зв'язку з тим, що курган Сторожова Могила підлягав знесенню під час будівництва, Інститут археології Академії наук Української РСР доручив автору цієї статті провести його дослідження¹.

Коли були розпочаті розвідувальні роботи — від кургана залишалася тільки основа, не більше 1 м заввишки. За повідомленням робітників, які розкопували курган, у верхній його частині було виявлено поховання без речей; під східним схилом, на глибині 2,5 м, — залишки кострища діаметром близько 3 м, з великою кількістю вугілля. Курган був з чорнозему, з незначною домішкою глини. Нижня частина насипу кургана, розкопана під наглядом автора, також складалася з чорнозему та глини. Крім того, в ній траплялися дрібні кусочки згнилого дерева.

Під курганом, у ґрунтових ямах було виявлено три поховання древнього часу. В центрі — основне поховання (№ 1) та два впускних — (№ 2 та 3) — на схід і північ від основного (рис. 1).

Поховання І. Це основне поховання було розташоване в центрі кільця правильної форми, діаметром 6 м, складеного з невеликих лама-них гранітних каменів (0,2—0,25 м у діаметрі) (рис. 2). Камені у кільці були складені в два-три ряди, кожен ряд завширшки і заввишки 0,3—0,4 м. У кільці, крім поховання, виявлено хід шукачів скарбів і вкопаний в землю стовп.

Яма поховання № 1 була невеликих розмірів (довжина 1,2 м, ширина 0,58 м, глибина 0,7 м) і мала неправильну довгасту форму, орієнтовану на південний захід — північний схід. За краями ями, всередині кільця, тонким шаром лежав викинутий з ями ґрунт, що складався з чорнозему та глини, розбитої на дрібні грудки. Над ямою помітні сліди згнилого дерева від перекриття з брусів.

Кістяк лежав у скорченому стані, на спині. Руки витягнуті вздовж тулуба; ноги зігнуті в колінах, що були підняті спочатку вгору, а згодом звалилися на правий бік. Головою похований був орієнтований на північний схід.

¹ У розкопках кургана, проведених у першій половині червня 1949 р., діяльну участь взяли О. В. Бодяньський та І. І. Артеменко — наукові співробітники Дніпропетровського музею.

Кістки збереглися погано і частково їх розтягли гризуни, нори яких перетинають могилу в різних напрямках. У кістяка немає черепа, частково кісток правої руки і правої ноги, а також кісті лівої руки. Трохи вище дна могили, біля правої руки кістяка, знайдено грудку червоної фарби: на плечових кістках і на крижах були помітні плями яскравочервоної фарби. Біля ніг небіжчика знайдено зуб вівці або кози.

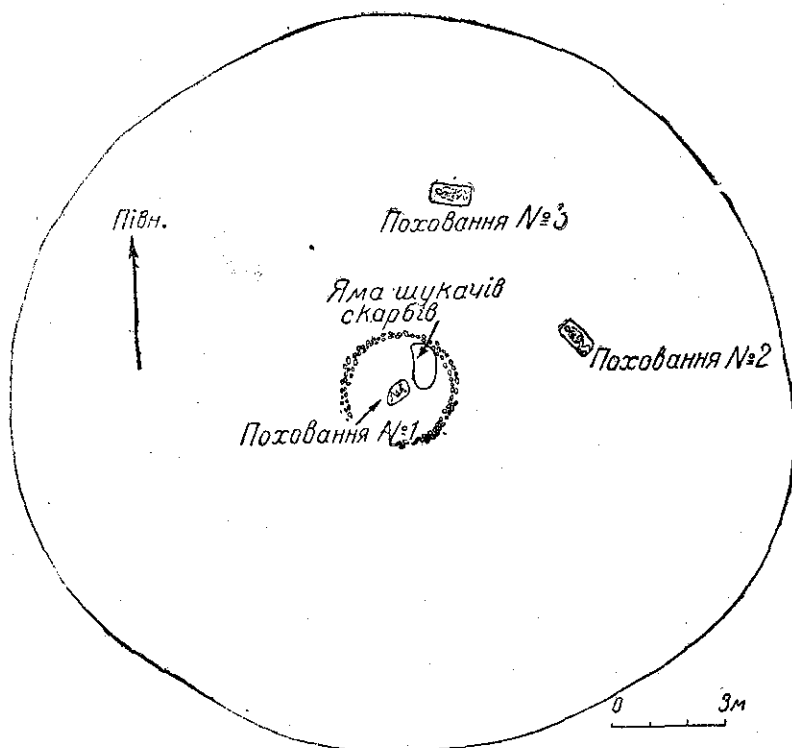

Рис. 1. План розкопок кургана.

Укопаний в землю стовп, про який згадувалося вище, знаходився за 1,5 м на південний захід від могили. Яма, викопана для нього, мала 0,5 м у діаметрі та 0,6 м глибини. Діаметр стовпа дорівнював 0,22 м. Відношення стовпа до ритуалу поховання не визначено, отже, чи не є він сучасним (?).

Яма шукачів скарбів йшла зверху і займала майже весь північно-східний сектор кільця у вигляді широкого овалу, який входив підб'єм під північний бік кільця. До поховання був проритий хід, що спускався вниз високими й широкими східцями на глибину 1,4 м нижче рівня денної поверхні. З вхідної камери хід ішов підб'єм на північ, маючи два круглі в перерізі (0,8—0,9 м у діаметрі) розгалуження — на схід і захід, що, поступово звужуючись, закінчувалися за 1,6—2,7 м від початку тупиком. На нижньому східці та вхідній камері виявлені куски згнилого дерева, дві грудки червоної фарби, п'ятючна кістка та колінна чашечка кістяка. Імовірно, що вони потрапили сюди з поховання № 1, з яким яма шукачів скарбів сполучалася норами гризунів.

Викопані ходи були засипані землею та занесені мулом. Тільки під стелею та в кінцях ходів залишалися незаповнені простори. На стелі ходів виразно видно сліди знаряддя до 10 см довжиною та 1 см висотою, яким копали яму, що мало вигляд вузької (2,5 см), трикутної

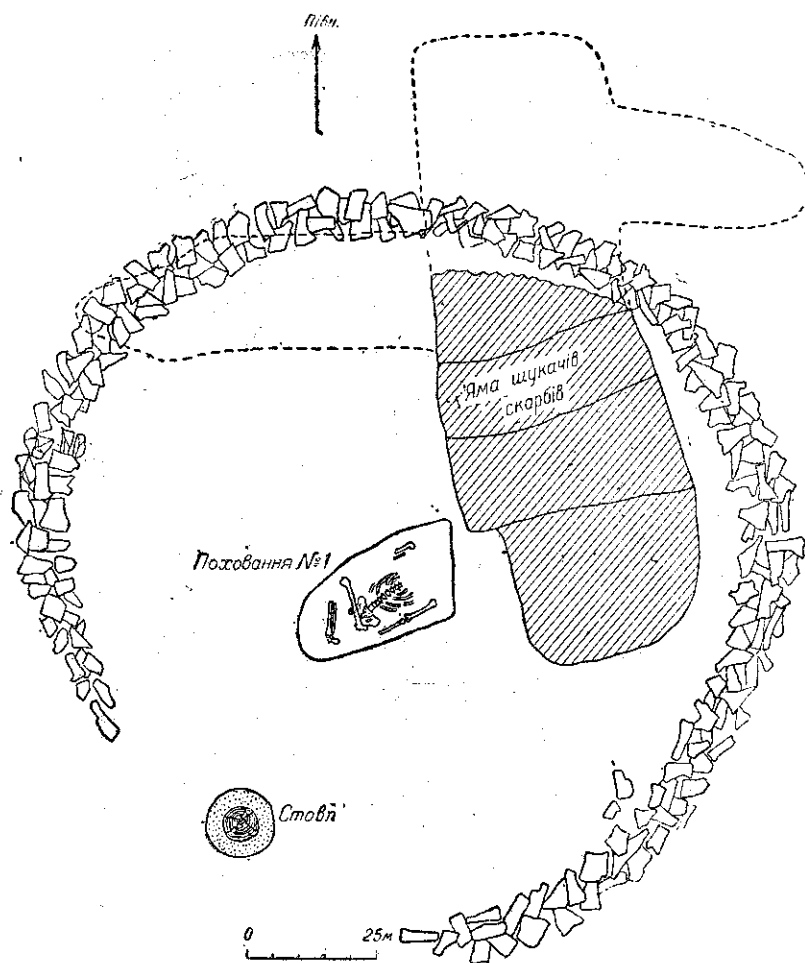

Рис. 2. План центральної частини кургана та поховання № 1.

в перерізі, прямої кирки з гострим загнутим кінцем. Судячи із затверділої землі та товстого нашарування солей на стінах ями, вона була викопана в досить давній час.

Поховання № 2. Це — одне з двох впускних поховань, і виявлене воно за 10 м на схід від поховання № 1. Для нього в насипі дорівня ґрунту була викопана велика овальна яма, довжиною (з північного сходу на південний захід) 3,5 м та шириною (з північного заходу на південний схід) 3,2 м. На дні її викопано власне могильну яму у вигляді прямокутника, орієнтованого по довжині на північний захід—південний схід. Довжина ями 1,9 м, ширина 1—1,08 м, глибина 0,9 м. Вона прикрита зверху довгастим накатом з колод діаметром 0,2—0,25 м.

Колоди збереглися досить добре; кінці їх лежали на краю ями, а середні частини провисали на глибину до 0,6 м.

Над північно-східним краєм ями майже в горизонтальному положенні лежали два дерев'яних колеса, з яких одно струхло, а друге збереглося краще (рис. 3, 4). Це колесо зроблене з розколотої вподовж колоди і мало діаметр понад 0,5 м, про що свідчить розмір збереженої

Рис. 3. Залишки колеса від повозки.

частини, радіус якої становить 0,25 м. Диск колеса дуже зотлів, проте вдалося встановити, що товщина його була не менше як 3—4 см, причому в напрямі до маточини колесо потовщувалося, досягаючи 11—12 см. Маточина являє собою масивні закруглення по обидва боки колеса, не зовсім до того ж симетричні. Отвір для осі, діаметром 6 см, має трохи навскісний напрям, можливо тому, що маточина могла бути зім'ята під вагою землі. Поверхня стінки втулки зашліфована під час тертя об вісь до чорного кольору.

Рис. 4. Розріз колеса від повозки.

На південно-західному боці могильної ями та біля її південного кутка знаходилися інші частини, також, мабуть, з повозки. Вздож могили лежали дві невеликі перекладки від короба повозки, або від її

дишла (війя) (рис. 5, 1, 2). Товщина перекладин 5—6 см; довжина їх різна: однієї 0,6 м, другої 1,3 м.

Інші частини повозки були немов розсіпані біля південного кутка могили. Це такі предмети: рогулька 18 см довжини (рис. 5, 3, рис. 6),

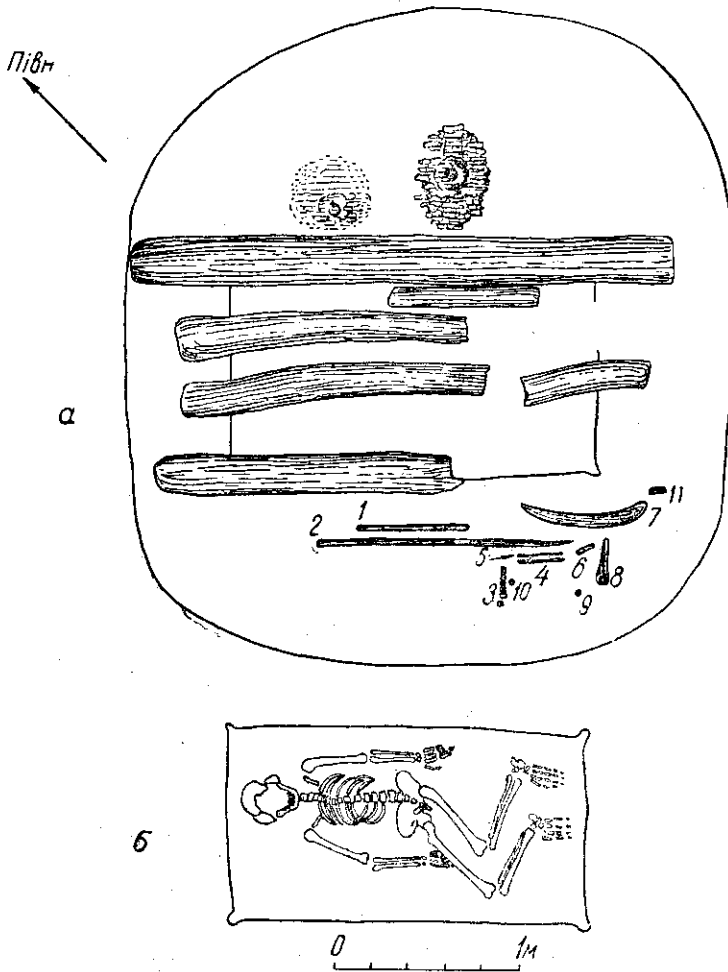

Рис. 5. Поховання № 2.

прутики 20 і 30 см довжини, при перерізі в 1—1,5 см (рис. 5, 4, 5), загострений круглий кілочок 19 см довжини, 2,2 см товщини (рис. 5, 6 і рис. 7, 1); крива плашка 70 см довжини, 5—6 см ширини (рис. 5, 7); довгаста плашка, що звужується до одного кінця, з двома круглими отворами біля ширшого кінця, довжиною 23 см (рис. 5, 8; рис. 7, 2); спиця довжиною 18 см, яка стирчала в землі майже вертикально; спиця мала вирізаний сплюснутий шарик, кінець спиці нижче шарика пристосований для закріплення в глибокому круглому отворі (рис. 5, 9; рис. 7, 3); дерев'яне кільце діаметром 5 см (рис. 5, 11); грудка чорнозему з чітко відтиснутою на ній циновою довжиною 13 см, яка мала крупне плетіння (рис. 8).

Важко визначити призначення кожного з цих предметів, проте приналежність їх до повозки не може викликати особливого сумніву.

Над накатом, який покривав могилу, та по її краях скрізь можна було помітити сріблястий тлін від зогнилого очерету. На поверхні ґрунту

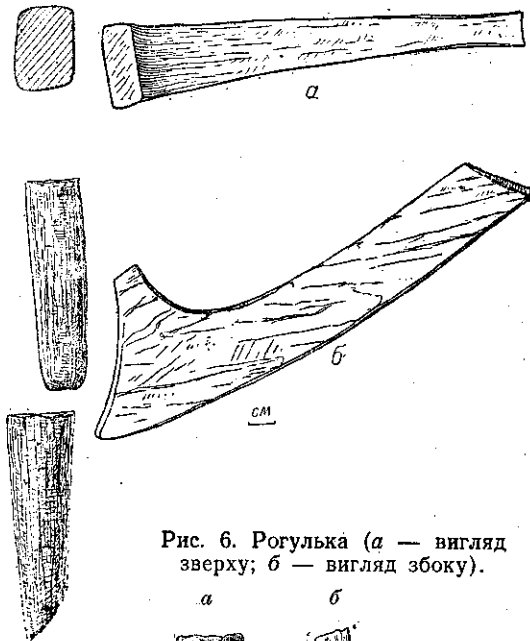

Рис. 6. Рогулька (а — вигляд зверху; б — вигляд збоку).

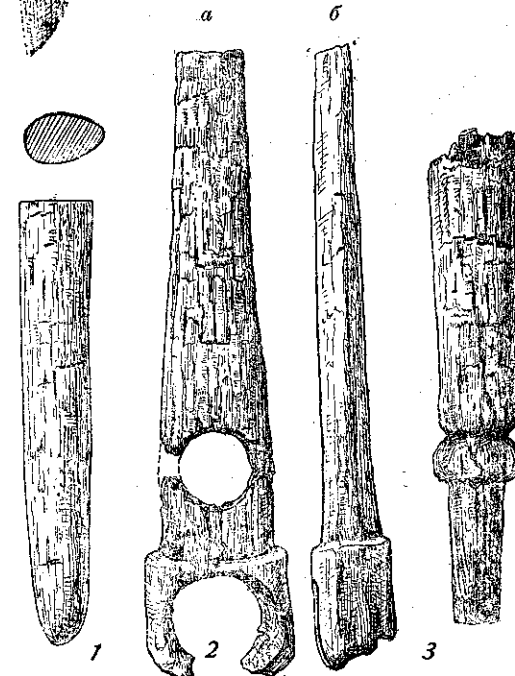

Рис. 7. Дерев'яні предмети: 1 — кілочок, 2 — довгаста плашка (а — вигляд зверху; б — вигляд збоку); 3 — спиця.

навколо могили виявлено розсип дрібних (2—3 см у перерізі) зогнених трісочок, нарубаних, певно, під час обробки колод, призначених для покриття могили.

Після зняття накату з колод відкрилася могильна яма (поховання № 2). Яма мала прямокутні обриси, нерівні стінки, кути її були викопані у вигляді вертикальних жолобків.

Під накатою і пухкою землею, яка проникла крізь накат, знаходилося поховання (рис. 5). Кістяк, що лежав на спині, був орієнтований головою на північний захід. Руки похованого витягнуті вздовж тулуба, ноги зігнуті в колінах, що пізніше звалилися на правий бік. Тім'я, кисть лівої руки та стопи ніг були покриті яскравою червоною фарбою. Кістки збереглися незадовільно. Зверху похований був покритий тонким шаром очерету (рис. 5,б).

Поховання № 3 (рис. 9). Це поховання знаходилося за 11 м на північ від центральної могили. Як і попереднє, воно також було впускним, проте контурів ями в насипі виявити не вдалося. Власне могильна яма була викопана в ґрунті; по краях її лежав тонкий шар очерету, яким вона була покрита зверху накату. Яма мала форму прямокутника, витягнутого з сходу на захід і по довжині перекрита накатою з п'яти колод 15—20 см товщини, кінці яких виявлені біля країв могили, в той час як середина провисала на глибину до 0,6—0,7 м. Довжина ями 2,3 м, ширина 1,23 м, глибина 1,3 м.

Кістяк виявлено зсунутим у східну частину ями. Кістяк лежав на спині, головою на захід (рис. 9,б). Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті ноги з піднятими коліньми впали згодом на лівий бік, проте ступні ніг зберегли попереднє положення. Кістки зовсім перетлілі і розсипалися при обмітанні їх м'якою щіткою. На черепі та стопах ніг виявлена яскрава червона фарба. Під кістяком знаходився шар гліни 1—1,5 см товщиною, який мав коричневий колір. Кисть лівої руки лежала на дощечці овальної форми, нижній бік якої був обвуглений на глибину 0,5 см. Довжина дощечки 20 см, ширина 17 см, товщина 2,5 см.

Усі три поховання, відкриті в Сторожовій Могилі, мають однаковий обряд поховання і залежно від цього обряду можуть бути віднесені до древньоямної культури, пам'ятки якої повсюдно поширені в степовій Наддніпрянщині. Досить близькими до виявлених нами поховань є, наприклад, найдавніші поховання в курганах поблизу м. Нікополя, досліджені Б. М. Граковим. Ці поховання були як основними, так і впускними.

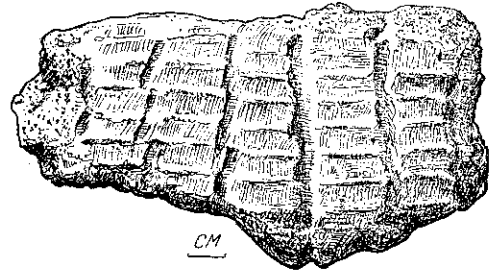

Рис. 8. Грудка чорнозему з відбитками циньовки.

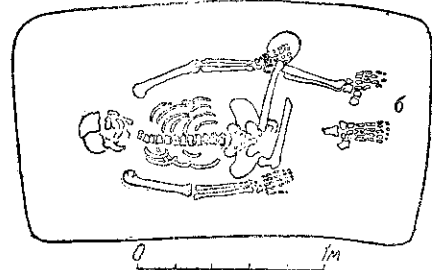
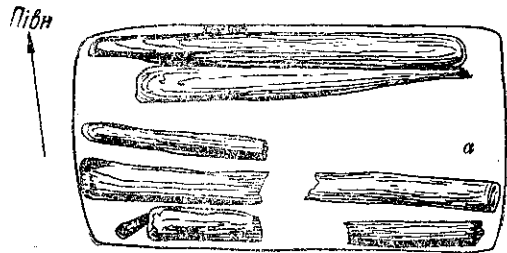

Рис. 9. Поховання № 3.

Знаходились вони в ямах, покритих по довжині накатом з колод. Кістяки лежали в скорченому стані на спині, з піднятими догори колінними і були посипані червоною фарбою. Ями впускних поховань робились з уступами; на нижньому уступі влаштовувалось перекриття¹.

Отже, відкриті нами поховання належать до цих найдавніших могил, про що свідчить їх обрядність. Віднести їх до перехідного часу від ямної до катакомбної доби було б ризиковано, бо ніяких ознак цього часу не виявлено². Відповідно до прийнятої періодизації культур доби бронзи, поховання Сторожової Могили слід датувати другою половиною III тисячоліття до н. е.

Знахідка залишків повозки в похованні № 3 з Сторожової Могили у світлі такого датування набуває особливо важливого значення для історії матеріальної культури населення наших степів, оскільки вона є найбільш ранньою для Східної Європи.

Найзначніші з подібних знахідок, як відомо, були виявлені у великому кургані № 9 — в урочищі Три Брати поблизу м. Степного (кол. Елісти), у Нижньому Поволжі. Невелика глиняна модель та залишки декількох дерев'яних повозок дали можливість І. В. Синицину реконструювати деревню двоколісну гарбу. Вона виявилась однотипною з близькими в часі повозками з Кавказу та Закавказзя, представленими мініатюрними копіями з Тріалетських курганів горба Шреш-Блур (Вірменія), що належить до неолітичного часу, та залишками колісниці з багатого поховання біля оз. Севан³. Характерною особливістю гарб, відкритих у Нижньому Поволжі, І. В. Синицин цілком слушно вважає колеса, зроблені з суцільних кусків дерева, без спиць. Гіпсова підливка колеса, знайденого в кургані Три Брати⁴, свідчить про те, що воно було майже таким же, як і колеса з Сторожової Могили (колесо з кургана Три Брати трохи більше і зроблене з трьох кусків дерева). Кургани в урочищі Три Брати належать до пізньокатакомбної культури і датуються рубежем від II до I тисячоліття до н. е. Проте І. В. Синицин, очевидно, трохи омолоджує ці пам'ятки.

Коли знахідка біля м. Степного дає можливість, з одного боку, відтворити загальний вигляд повозки з Сторожової Могили, то, з другого, — вона підтверджує правильність зробленої І. В. Синициним реконструкції її як двоколісної гарби. Знахідка цієї повозки дає можливість збільшити ареал поширення цього найдавнішого засобу пересування.

Глибока древність її дає підставу поставити питання про місцеве походження цього типу повозки, яка є закономірною в даних географічних умовах і в зв'язку з глибокою давниною пастушого скотарства. Для упряжі, очевидно, використовували велику рогату худобу, яка в пізніші часи мала важливе значення в житті племен катакомбної і зрубної культури на півдні Східної Європи.

Слід також відмітити, що знахідка повозки в Сторожовій Могилі може до певної міри змінити наше уявлення про рівень розвитку

¹ Б. Н. Граков, Археологические раскопки близ Николая, ВДИ, № 1, 1939, стор. 272.

² О. А. Кривцова-Гракова, Генетическая связь ямной и катакомбной культуры, Сборник статей по археологии СССР, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938, стор. 33—38.

³ И. В. Синицин, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья, Советская археология X, стор. 149 і сл.

⁴ Там же, стор. 156, рис. 21.

древньоюмною культури, який міг бути значно вищим, ніж той, що характеризується звичайним могильним інвентарем, архаїчним посудом з круглими і гострими денцями, кам'яними знаряддями та окремими виробами з міді.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

КУРГАН СТОРОЖЕВАЯ МОГИЛА

Резюме

В 1949 г. произведены исследования большого кургана Сторожевая Могила (7 м высоты) в 18 км к югу от г. Днепропетровска. Под курганом открыты три древнеямных захоронения: основное и два впускных (через насыпь с уступами на подкурганном горизонте).

Погребения совершены в ямах, из которых у двух впускных хорошо сохранились продольные бревенчатые накаты; центральное погребение окружено кольцом из камней. Погребенные лежали на спине, с ногами, согнутыми в коленях, и были посыпаны красной краской. В могильных ямах не оказалось никаких предметов материальной культуры, лишь на уступе одной могилы вокруг ямы обнаружены остатки деревянной повозки.

Сторожевая Могила по погребальному обряду может быть датирована второй половиной III тысячелетия до н. э.

Аналогичные находки в большом кургане урочища Три Брата близ г. Степного в Нижнем Поволжье (относятся к рубежу II—I тысячелетия до н. э.) позволяют реконструировать повозку из Сторожевой Могилы как двухколесную арбу. Она является древнейшим памятником этого рода и свидетельствует о местном происхождении данного вида транспорта у древних пастушеских племен. Находка остатков арбы в Сторожевой Могиле может изменить существующее представление об уровне развития древнеямной культуры. Она, повидимому, была значительно выше, чем о ней можно судить по обычному могильному инвентарю.